

ΜΝΗΜΩΝ
✂

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δίκη του Καραϊσκάκη, Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης • ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαλιενοτισμός στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα • ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δοδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) • ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Όψεις της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκι» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου • ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών • ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αξιολογική οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερνλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τσιμπάκης, Λάμπρος Φλιτούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάκος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

ASPECTS OF THE WORK AND SOCIAL LIFE OF FEMALE WORKERS IN THE "MOUTALASKI" TEXTILE INDUSTRY DURING THE INTERWAR PERIOD

VASILIKI PIROUNIA

doi: [10.12681/mnimon.41231](https://doi.org/10.12681/mnimon.41231)

Copyright © 2025, Mnimon

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

PIROUNIA, V. (2025). ASPECTS OF THE WORK AND SOCIAL LIFE OF FEMALE WORKERS IN THE "MOUTALASKI" TEXTILE INDUSTRY DURING THE INTERWAR PERIOD. *Mnimon*, 41, 79-100.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.41231>

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ

ΟΥΦΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑ «ΜΟΥΤΑΛΑΣΚΗ» ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Εισαγωγή

Η εργασία των γυναικών στον χώρο της βιομηχανίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου έχει καταγραφεί ιστορικά σε διάφορες έρευνες. Ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος για τη μελέτη του κλάδου της υφαντουργίας και της ταπητουργίας αποτελεί η περιοχή της Νέας Ιωνίας Αττικής, η οποία, ιδιαίτερα μετά την έλευση των μικρασιατών προσφύγων, ανέπτυξε πλούσια δραστηριότητα στους κλάδους αυτούς. Αποτελεί κοινή παραδοχή, τόσο ανάμεσα σε ιστορικούς όσο και σε ερευνητές /-τριες που ασχολούνται με την τοπική ιστορία της Νέας Ιωνίας, πως τα εργοστάσια κλωστούφαντουργίας, βαμβακουργίας και ταπητουργίας απασχόλησαν γυναικείο, ανήλικο και νεανικό εργατικό δυναμικό, χαμηλά αμειβόμενο σε ανειδίκευτες θέσεις.¹ Πέρα

* Το παρόν άρθρο στηρίζεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της γράφουσας, η οποία κατατέθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Φεβρουάριο του 2023, με τίτλο *Γυναίκες εργάτριες στο συννοικισμό της Νέας Ιωνίας: όφεις της εργατικής και της προσφυγικής τους ταυτότητας από το Μεσοπόλεμο έως τη Μεταπολίτευση*, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoal/frontend/el/browse/3261101>. Ευχαριστώ θερμά τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, Βαγγέλη Καραμανωλάκη, Δήμητρα Λαμπροπούλου και Ποθητή Χαντζαρούλα, ιδιαίτερα δε τη Δ. Λαμπροπούλου για την καθοριστική της καθοδήγηση όλο αυτό το διάστημα και την παρότρυνσή της για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

1. Ενδεικτικά, βλ. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 2002. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1986. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993. Για έρευνες σε αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων βλ. Λήδα Παπαστεφανιάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστού-*

όμως από αυτήν τη γενικευμένη παραδοχή, τι θα πρόσφερε μια περαιτέρω αναζήτηση στα εναπομείναντα αρχεία αυτών των εργοστασίων; Στο αρχείο της κλωστοϋφαντουργίας «Μουταλάσκη»,² για παράδειγμα, εντοπίζουμε έναν από τους επιστάτες του εργοστασίου στις 9.5.1936 να κάνει παρατήρηση στη Χαρίκλεια Π., επειδή «έριχνε μασούρια εδώ και εκεί διά να παίζω»,³ ή σε άλλη περίπτωση στις 13.2.1936, η Κατίνα Χ. τιμωρήθηκε με αποβολή, καθώς «κατά τη διάρκεια της εργασίας εχόρευε μετά της Μαρίας Β. καλαματιανόν».⁴ Λαμβάνοντας ως υπόθεση εργασίας πως τα συγκεκριμένα αρχειακά ίχνη αποτυπώνουν γεγονότα που παράγονται στο πλαίσιο της εργασιακής σχέσης, τι πληροφορίες αντλούμε από αυτά σχετικά με τις εμπειρίες των υποκειμένων; Όταν οι ιστορικοί συναντούν τέτοια ίχνη, όπως εύστοχα διατυπώνει η Arlette Farge, στόχος τους δεν είναι ούτε η ανακάλυψη ενός θαμμένου θησαυρού που θα τον κερδίσει ο πιο πονηρός ή ο πιο περίεργος, ούτε η αναπαραγωγή ενός υπάρχοντος αρχείου. Αντιθέτως, επιδιώκουμε να θεωρήσουμε το αρχείο ως έναν «στουλοβάτη που θα επιτρέψει στον ιστορικό να αναζητήσει μορφές γνώσης τις οποίες αγνοεί».⁵

Μέσα από μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του αρχείου της κλωστοϋφαντουργίας, το άρθρο αυτό στοχεύει να απαντήσει σε δύο βασικά ερωτήματα. Αρχικά, ερευνούμε πράξεις του εργατικού προσωπικού, κατά βάση γυναικών,

φαντουργεία του Πειραιά 1870-1940, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009. Η ίδια, «Το “πατρικό ενδιαφέρον” των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα (Ερμούπολη, πρώτο μισό του 20ού αιώνα)», Χ. Αγκριαντώνη, Δ. Δημητρώπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008. Βασιλική Θεοδώρου, Χρήστος Λούκος, *Το αρχείο της βιομηχανίας “Κλωστήριον και υφαντήριον Ε. Λαδόπουλου υιών εν Σύρω”*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – *Μνήμων* Παράρτημα αρ. 12, 1996.

2. Το αρχείο της επιχείρησης συμπεριλαμβανόταν στο αρχείο της «Πειραιϊκής Πατραϊκής Βιομηχανίας Βάμβακος Α.Ε.», το οποίο παραχωρήθηκε από την εκκαθαρίστρια εταιρεία ETBA Finance ΑΕ στην Υπηρεσία του Ιστορικού Αρχείου Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (ΙΑΠΟΠ). Το αρχείο καταγράφηκε και ταξινομήθηκε από τον Χαράλαμπο Ζαπουνίδη και περιγράφηκε σε συνεργασία με την Έλλη Κραββαρίτη. Έγιναν συμπληρώσεις από την Κωνσταντίνα Κωνσταντοπούλου. Βλ. κατάλογος αρχείου ΙΑΠΟΠ, Χρονολογία 1-ες περιγραφής: Ιούνιος 2004, Φεβρουάριος 2009. Ευχαριστώ την Ελένη Μπενέκη και την Κ. Κωνσταντοπούλου για τη βοήθεια που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της μελέτης του αρχειακού υλικού.

3. ΙΑΠΟΠ, Ανώνυμος Υφαντουργική Εταιρεία Μουταλάσκη, Μητρώο Εργατών 1934-1978 (στο εξής ΑΥΕΜΜΕ), Α, σ. 153.

4. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 131.

5. Arlette Farge, *Η γέυση του αρχείου*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα, Νεφέλη, 2004, σ. 70.

οι οποίες καταγράφονται από τους επιστάτες της επιχείρησης, ως εκδηλώσεις απειθαρχίας ή ανυπακοής, θέτοντας παράλληλα το ερώτημα κατά πόσο τέτοιες ενέργειες πιθανά υποδηλώνουν αδιόρατες ή συγκαλυμμένες αντιστάσεις των εμπλεκόμενων υποκειμένων. Υποστηρίζουμε πως το αρχείο δεν αποτελεί κάποια αυταπόδεικτη πηγή άντλησης πληροφοριών,⁶ αντιθέτως, αποτελεί ένα προϊόν εξουσίας που παράγεται από τον εκάστοτε φορέα, ο οποίος διαμορφώνει και το περιεχόμενό του. Με άλλα λόγια, «το υλικό που περιέχει, όπως και οι σιωπές του, υπακούν σε σκοπιμότητες της εξουσίας που το παράγει, τις προσαρμογές των υποκειμένων, και τις προσπάθειές τους να αντισταθούν ή να διαφύγουν από την εξουσία αυτή».⁷ Επομένως, είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη πως η καταγεγραμμένη δράση των εργατριών και ο χαρακτηρισμός της διαμεσολαβείται μέσα από τον λόγο των επιστατών και επακολούθως διατηρεί σαφή όρια ανάλυσης. Μέσα στο κείμενο, θα επιδιώξουμε να νοηματοδοτήσουμε τη δράση των υποκειμένων με διαφορετικές όψεις, επιχειρώντας να διαταράξουμε τη σιωπή των υποκειμένων, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, έτσι ώστε (να ανιχνεύσουμε το νόημα των δικών τους πρακτικών).⁸

Υστερα, το άρθρο εξετάζει τη συσχέτιση των Εκθέσεων Επιθεώρησης Εργασίας του Μεσοπολέμου με τις παρατηρήσεις των επιστατών στο αρχείο του εργοστασίου. Οι δυο φορείς, παρότι εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες και ακολουθούν διαφορετικές διαδρομές, δημιουργούν μέσα από τον λόγο τους αναπαραστάσεις των εργατών /-τριών, οι οποίες με τη σειρά τους παράγουν νοήματα και αντιλήψεις γύρω από την εργατική τάξη. Το κείμενο αυτό, επομένως, αναζητά ενδεχόμενους κοινούς θεσμικούς λόγους, οι οποίοι με τη σειρά τους οδηγούν σε πρακτικές ελέγχου της εργασίας. Ανάμεσα στους δυο φορείς υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ο θεσμός της Επιθεώρησης Εργασίας καθιερώνεται πρώτη φορά το 1912 ως σημαντική παράμετρος των ρυθμίσεων της εργατικής νομοθεσίας, που ψήφισε η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων στις αρχές τις δεκαετίας του 1910, έχοντας ως βασικό στόχο την παρακολούθηση της εφαρμογής της νομοθεσίας και την τήρηση των Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας. Παρά τις προβλέψεις του 1933 για 31 υπαλλήλους, οι Επιθεωρητές δεν ξεπέρασαν ποτέ τα εννιά άτομα. Το 1919 προστέθηκαν δυο γυναίκες, οι οποίες επιφορτίστηκαν με την

6. Η έρευνα της Ann Stoler μας βοηθά να αναρωτηθούμε σχετικά με την ίδια τη λογική της συγκρότησης του αρχείου. Βλ. Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2009.

7. A. Farge, *Η γεύση του αρχείου*, ό.π., σ. 14.

8. Έφη Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα: Προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 173.

επίβλεψη της εφαρμογής των προστατευτικών νομοθεσιών για την εργασία των γυναικών και των παιδιών.⁹ Μετά από λίγα χρόνια, όμως, το 1923, η Μαρία Δεσύπρη αποχωρεί και έως το 1933 παραμένει μόνο μία επόπτρια, η Άννα Μακροπούλου.¹⁰ Οι επιθεωρητές εργασίας συνέτασσαν τακτικά εκθέσεις και πρότειναν συγκεκριμένες ενέργειες για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή της νομοθεσίας. Αντίθετα, ο θεσμός της επιστασίας του εργοστασίου ακολουθούσε πρακτικές που στόχευαν στην εγκαθίδρυση της πειθαρχίας μέσα στο εργοστάσιο και στη διατήρηση ενός αμείωτου ρυθμού παραγωγής. Αν όμως διευρύνουμε την οπτική μας, πέρα από ένα μανιχαϊστικό δίπολο, που τοποθετεί τον θεσμό της επιθεώρησης αποκλειστικά στη σφαίρα του εκσυγχρονισμού ή της προστασίας και την επιστασία αποκλειστικά στην επιβολή του ελέγχου, πιθανώς να εντοπίσουμε υποκείμενες διασυνδέσεις που οδηγούν σε νοηματικές και εννοιολογικές συγγένειες.

Η Ανώνυμη Υφαντουργική Εταιρεία «Μουταλάσκη» ιδρύθηκε το 1927 στον συνοικισμό της Νέας Ιωνίας Αττικής από δύο οικογένειες μικρασιατών προσφύγων, οι οποίες πιθανώς δραστηριοποιούνταν στον τομέα της υφαντουργίας και στον τόπο της προέλευσής τους.¹¹ Ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας ιδρύεται ως ένας αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, με πρώτους οικιστές ανθρώπους που προέρχονταν από τη Σπάρτη (Ισπάρτα) της Πισιδίας και είχαν παράδοση στον τομέα της ταπητουργίας. Στόχος, επομένως, ήταν η εγκατάσταση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Για τον λόγο αυτό, 650 οικογένειες ταπητουργών από τη Σπάρτη της Πισιδίας εγκαθίστανται στην περιοχή των «Ποδαράδων», η οποία θεωρήθηκε ιδανική λόγω του ρέματος του Ποδονίφτη που παρείχε άφθονο νερό.¹² Η επιχείρηση, από το 1930 έως το 1950, καθιερώθηκε στην αγορά με το υψηλής ποιότητας βαμβακερό ύφασμα κάμποτ¹³ που παρήγαγε, και σύντομα αναδείχθηκε ως μία από τις ση-

9. Στο ίδιο, σ. 176.

10. Η Έ. Αβδελά τονίζει πως η Μ. Δεσύπρη, ηγετικό μέλος του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου, είναι η μόνη που αναφέρεται εκτενώς στις κοινωνικές αιτίες της κατάστασης που βιώνουν, ιδίως οι εργάτριες, χωρίς να επιρρίπτει ευθύνη στις ίδιες. Για τη μετέπειτα στάση που ακολουθεί, στην οποία συγκρούεται η φεμινιστική με τη σοσιαλιστική της στάση και σκέψη βλ. στο ίδιο, σ. 194-195.

11. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Η κλωστοϋφαντουργία “Μουταλάσκη” στη Νέα Ιωνία», Άννα Μαχαιρά, Στρατής Μπουρνάζος, Λήδα Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Το πνεύμα πρωτοξάδελφος του γιακωβινισμού... Κείμενα αφιερωμένα στον Χρήστο Χατζηιωσήφ*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023, σ. 495-497.

12. Ελένη Μαϊστρου, Όλγα Βογιατζόγλου, Έφη Καραθανάση, Μαρία Καλιτζίδου (επιμ.), *Η βιομηχανική κληρονομιά της Νέας Ιωνίας. Επισκόπηση της ιστορικής και αρχιτεκτονικής φρεσιγνωμίας*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2002, σ. 9-10.

13. Στο ίδιο, σ. 46.

μαντικότερες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες της Ελλάδας. Η προέλευση της ονομασίας της εταιρείας σχετίζεται με τον τόπο της κοινής καταγωγής των ιδρυτών της, το Ταλάς, μια τουρκόφωνη κωμόπολη της περιοχής της Καισαρείας.¹⁴ Το εργατικό δυναμικό της «Μουταλάσκη» αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από πρόσφυγες προερχόμενους από διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας.

Ο όρος «πρόσφυγας» χρησιμοποιήθηκε στο επίπεδο της πολιτικής για να ομαδοποιήσει μια κοινότητα ανθρώπων με διαφορετικές οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές καταβολές.¹⁵ Όσον αφορά στους ιδρυτές του εργοστασίου, οι οποίοι ταξικά απείχαν παρασάγγας από το εργατικό δυναμικό, συναντάμε επίσης διαφορετικές διαδρομές μεταξύ τους, καθώς η οικογένεια Τσαλικογλου έφθασε στην Ελλάδα το 1923-1924, υπαγόμενη στην κατηγορία των ανταλλάξιμων, σε αντίθεση με την οικογένεια Σινιόσογλου που, ως κάτοικοι Κωνσταντινούπολης, ήταν στην κατηγορία των «*établis*».¹⁶

Για να αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα για τη λειτουργία της επιχείρησης και περισσότερα στοιχεία για τα υποκείμενα, θα προβούμε σε μια σκιαγράφηση του εργατικού δυναμικού στο εργοστάσιο «Μουταλάσκη», εστιάζοντας στην ηλικία του, κατά την πρόσληψη, και στις αμοιβές του.¹⁷ Τα τέσσερα βιβλία του μητρώου των εργαζομένων, που αφορούν κυρίως την προπολεμική περίοδο, είναι ογκώδη, με περίπου 250 καταγραφές το καθένα. Κάθε εργαζόμενος έχει ξεχωριστή σελίδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ηλικίες στο μητρώο έχουν συχνά διορθώσεις – παλαιές καταχωρίσεις που έχουν διαγραφεί και αντικατασταθεί.¹⁸ Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζεται μια

14. Α. Παπαστεφανάκη, «Η κλωστοϋφαντουργία “Μουταλάσκη” στη Νέα Ιωνία», *ό.π.*, σ. 495.

15. Σχετικά με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά του προσφυγικού πληθυσμού, βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 160. Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 73.

16. Για τις επιχειρηματικές διαδρομές που ακολούθησαν οι δυο οικογένειες, οι οποίες συνδέονταν με δεσμούς εξ αγχιστείας, πριν ακόμη ιδρύσουν ως εταίροι την επιχείρηση, βλ. Α. Παπαστεφανάκη, «Η κλωστοϋφαντουργία “Μουταλάσκη” στη Νέα Ιωνία», *ό.π.*, σ. 519-521.

17. Η επιλογή της έρευνας να εστιάσει στο μητρώο των εργαζομένων, αντί για τα προσωπικά δελτία που ερευνώνται δειγματοληπτικά, πραγματοποιήθηκε καθώς στα πρώτα καταγράφονται οι παρατηρήσεις των επιστατών προς το προσωπικό. Όλα τα ονόματα των αναφερομένων εργατριών έχουν αντικατασταθεί με ψευδώνυμα.

18. Επιλέξαμε να βασιστούμε στα πιο πρόσφατα δεδομένα, τα οποία ευθυγραμμίζονται καλύτερα με τα προσωπικά δελτία των εργαζομένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΜΕΣΗ ΗΛΙΚΙΑ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ «ΜΟΥΤΑΛΑΣΚΗ»,
1927-1941. ΔΕΙΓΜΑ 662 ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ 293 ΑΝΤΡΩΝ

Εύρος ηλικίας	Γυναίκες (%)	Άντρες (%)
14-18	35	21
19-24	31	31
25-34	22	19
35-44	9	16
45-54	3	11
>55	0	2

σύγκλιση στην απασχόληση μεταξύ των ηλικιών 19-34 και για τα δύο φύλα, με αξιοσημείωτες διαφορές να εμφανίζονται στα άκρα του ηλικιακού φάσματος. Η μεγαλύτερη ηλικιακή πυκνωση αφορά τα ανήλικα κορίτσια, τα οποία υπάγονταν στις προστατευτικές νομοθετικές ρυθμίσεις της περιόδου.¹⁹ Ήταν σύνηθες για τα κορίτσια να σταματούν νωρίτερα το σχολείο, συγκριτικά με τα αγόρια, είτε για να εργαστούν στα εργοστάσια είτε για να αναλάβουν την ανατροφή των μικρότερων αδερφών τους και τη φροντίδα της οικογένειας. «Η οικιακή, η εθελοντική και γενικά η μη αμειβόμενη εργασία, που συνήθως γίνεται από γυναίκες, θεωρείται “μη εργασία”»,²⁰ καθώς ταιριάζει με τα υποτιθέμενα εγγενή χαρακτηριστικά του φύλου τους, δηλαδή την αγάπη, την προσφορά και τη φροντίδα. Από συνεντεύξεις δύο εργατριών του εργοστασίου «Μουταλάσκη» επιβεβαιώνεται η παραπάνω θεώρηση. Η Μαρία Κωνσταντινίδου αναφέρει πως η ίδια δεν πήγε ποτέ σχολείο, σε αντίθεση με τους αδερφούς της που τελείωσαν το δημοτικό.²¹ Η Δέσποινα Βενετσανοπούλου κατάφερε να τελειώσει το δημοτικό και αναφέρει χαρακτηριστικά: «Θυμάμαι τη μάνα μου που έλεγε: Τι θα τα κάνεις εσύ τα γράμματα; Ήθελα εγώ να πάω και παραπέρα. Οι γυναίκες τι θα τα κάνουν τα γράμματα; Η νοοτροπία εκείνης της εποχής. Και πολύ γρήγορα μπήκα σε ένα εργοστά-

19. Δεν είναι εφικτό να εξακριβωθεί η τήρηση των προστατευτικών νομοθεσιών, καθώς στο αρχείο δεν καταγράφονται τα ωράρια εργασίας.

20. Ντίνα Βαίου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 2003, σ. 33.

21. Συνέντευξη Μαρίας Κωνσταντινίδου, Νέα Ιωνία, Κέντρο Ανάδειξης και Σπουδής Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.), 25.9.2007. Ευχαριστώ τον πρόεδρο του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. Λουκά Χριστοδούλου για την παραχώρηση των συνεντεύξεων. Βλ. το παραχωρητήριο στο παράρτημα της διπλωματικής της γράφουσας.

σιο.)²² Από το αρχείο είναι επίσης εμφανές πως τα αγόρια εισέρχονταν στο εργοστάσιο σε μεγαλύτερη ηλικία, συγκριτικά με τα κορίτσια, και συχνά μαθήτευαν δίπλα σε τεχνίτες, αποκτώντας έτσι, αργότερα, πρόσβαση σε πιο εξειδικευμένες και καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Γενικότερα, στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, οι άνδρες εργάζονταν κυρίως σε ειδικευμένες θέσεις στην παραγωγή αλλά και σε ειδικότητες που σχετίζονταν με τη λειτουργία και τη συντήρηση του μηχανολογικού εξοπλισμού,²³ ενώ οι γυναίκες παρέμεναν σταθερά στην κατηγορία των ανειδίκευτων θέσεων, ακόμη και όταν η εργασία τους ήταν εξειδικευμένη. Η διοχέτευση των ανδρών σε ειδικευμένους ρόλους αποτελούσε διεθνές φαινόμενο.²⁴ Επιπλέον, καθώς το ζήτημα της ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας χρήζει περαιτέρω ανάπτυξης, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως «η έννοια της ειδικεύσεως κατασκευαζόταν στη βάση των επιδιώξεων των ανδρών εργατών»,²⁵ δηλαδή στη βάση των δικών τους συμφερόντων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΕΣΟΥ ΟΡΟΥ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ ΑΝΑ ΦΥΛΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΜΗΤΡΩΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ, 1934-1941. ΔΕΙΓΜΑ 259 ΑΝΔΡΩΝ ΚΑΙ 557 ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Στάδιο καταγραφής Μ.Ο. ημερομισθίων	Άνδρες	Γυναίκες
Αρχική καταγραφή	54,63 δρχ.	37,07 δρχ.
Τελευταία καταγραφή	148,83 δρχ.	88,69 δρχ.

22. Συνέντευξη Δέσποινας Βενετσανοπούλου, Νέα Ιωνία, ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, 2006.

23. Μιχάλης Ριγής, «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», Βασίλης Κρεμμυδάς (διεύθυνση σειράς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, σ. 199.

24. Για παράδειγμα, στην κλωστοϋφαντουργία της Κολομβίας, οι εργοδότες συνέχιζαν να προσλαμβάνουν όλο και περισσότερο άνδρες για τους αυτόματους αργαλειούς, παρόλο που οι γυναίκες λειτουργούσαν τους αργαλειούς μέχρι τη δεκαετία του 1930. Κατά ειρωνικό τρόπο, υποστηρίζει η Laura Levine Frader, «ενώ η μηχανοποίηση αφείρεσε την ανάγκη για μυϊκή δύναμη που τις περισσότερες φορές συνδεόταν με την “ανδρική εργασία”, η εισαγωγή νέων μηχανών σε πολλές περιπτώσεις τόνισε τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας». Βλ. Laura Levine Frader, «Gender and Labor in World History», Teresa A. Meade, E. Merry Wiesner-Hanks (επιμ.), *A Companion to Gender History*, Οξφόρδη 2006, σ. 38-39.

25. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Νεφέλη, 2005, σ. 123.

Από τα στοιχεία αυτά μπορούμε να προβούμε με επιφύλαξη σε κάποια συμπεράσματα, καθώς υπάρχουν συχνές παραλείψεις αμοιβών και ημερομηνιών στο μητρώο. Για παράδειγμα, ένας εργάτης μπορεί να προσλήφθηκε το 1932, αλλά ο πρώτος καταγεγραμμένος μισθός του εμφανίζεται το 1934, ενώ ο τελευταίος μισθός να καταγράφεται το 1940, πριν από την αποχώρησή του από το εργοστάσιο. Παρ' όλα αυτά, παραμένει σημαντικό να εξετάσουμε, έστω και από το υπάρχον υλικό, τη διαχρονική εξέλιξη των ημερομισθίων, καθώς οι μισθοδοτικές καταστάσεις που προσφέρονται για πιο αξιόπιστη έρευνα, ξεκινούν από το 1939. Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, υπάρχει σαφής ανισότητα στην εξέλιξη των ημερομισθίων, ιδιαίτερα εμφανής στις τελευταίες καταγραφές. Επιπλέον, βλέπουμε πως η αρχική αμοιβή των ανδρών κινείται σε χαμηλά επίπεδα, καθώς αφορά εργάτες που είναι μαθητευόμενοι ή βοηθοί σε ειδικευμένες θέσεις. Ακόμη, στους άνδρες συναντάμε 41 συμβάσεις εργασίας, ενώ στις γυναίκες καμία. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως απορρέει από τον νόμο του 1935 για τις συλλογικές συμβάσεις, ο οποίος «προέβλεπε υποδιαιρέσεις στα καθοριζόμενα όρια των μισθών, ανάλογα –και εκτός των άλλων– και με το φύλο των εργαζομένων».²⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ ΑΝΑ ΦΥΛΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΜΙΣΘΟΔΟΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ, 2-8.6.1939

ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΑΝΔΡΕΣ	
ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΑΜΟΙΒΗ (ΔΡΧ.)	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΑΜΟΙΒΗ (ΔΡΧ.)
Υφάντρια	40-59	Μηχανικοί	80-128
Προγénéστρες	39-65	Βοηθοί μηχανικοί	62-82
Δέσιμο κόμβων	33-45	Μηχανουργείο	28-110
Ράψιμο κάμπωτ	47-54	Λαδωταί	60-68
Διάστρα	57-58	Σκούτσερ	63-85
Καθαρισμός μασουρακίων	42-52	Μηχανοστάσιον	90-120
Σκούπισμα υφαντουργείου	50	Σκούπισμα υφαντουργείου	65
Αποχωρητήρια	42-47	Αποχωρητήρια	58-62

26. Έ. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 359.

Όσον αφορά στον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, το ερώτημα παραμένει ανοιχτό, σε μια μελλοντική έρευνα των μισθοδοτικών καταστάσεων. Παραθέτουμε όμως ενδεικτικά ένα πίνακα από την πρώτη εβδομάδα του Ιουνίου του 1939. Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, οι διαφορές στις αμοιβές κατά φύλο είναι εμφανείς και ακόμη πιο έντονες στις περιπτώσεις ίδιων θέσεων εργασίας. Παρατηρούμε πως οι άνδρες απασχολούνται σε ειδικευμένες θέσεις, ενώ οι γυναίκες τοποθετούνται σε θέσεις στην παραγωγή, οι οποίες θεωρούνταν σχεδόν αποκλειστικά «γυναικείες». Με βάση τα παραπάνω, μια υφάντρια που λάμβανε ένα μεροκάματο της τάξης των 40 δραχμών, θα ξόδευε περίπου το μισό ημερομίσθιο της για να εξασφαλίσει στην οικογένειά της τα είδη πρώτης ανάγκης, όπως το γάλα και το ψωμί, για τα οποία, τον Οκτώβριο του 1939, το κόστος τους κυμαινόταν περίπου στις 15 δραχμές.²⁷ Αντίθετα, οι άνδρες εργαζόμενοι, με σημαντικά υψηλότερους μισθούς, μπορούσαν ευκολότερα να προμηθευτούν αυτά τα είδη. Τέλος, ακόμη ένα στοιχείο των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες αφορά τη στέγασή τους, καθώς στο αρχείο καταγράφονται αρκετοί άνθρωποι που διαμένουν σε παραπήγματα.²⁸ Επιπλέον, η προσφυγική ταυτότητα των εργατριών χρησιμοποιήθηκε, μέσω των εργοδοτικών πρακτικών, ως ένας τρόπος δημιουργίας οικογενειακού κλίματος λόγω της κοινής προσφυγικής τους καταγωγής. Η Δ. Β. αναφέρει στη συνέντευξή της: «φημιζόταν για την εργατική πολιτική ο Σινιόσογλου [...] Όταν πήγαινε ένας εργάτης να πιάσει δουλειά στη Μουταλάσκη τον ρωτούσαν οι προϊστάμενοι, ξέρεις τούρκικα; Ήταν ένα δείγμα ότι ήταν Μικρασιάτης. Και ήταν ανοιχτοί».²⁹

Οι παρατηρήσεις των επιστατών

Σε αυτό το σημείο, έχοντας παρουσιάσει ορισμένα βασικά στοιχεία για τους εργαζόμενους, θα περάσουμε στις παρατηρήσεις και τα πρόστιμα που δέχονταν τα υποκείμενα από τους επιστάτες στην επιχείρηση. Η πρώτη εντύπωση που μας δημιουργήθηκε διαβάζοντας τις παρατηρήσεις, ήταν

27. Αρχείο Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, *Δελτίο Στατιστικής των μέσων τιμών των κυριότερων ειδών καταναλώσεως κατά την τετάρτην τριμηνίαν του έτους 1939*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1940, σ. 10-15.

28. Στο αρχείο συναντάμε 57 περιπτώσεις ανθρώπων που διαμένουν σε παραπήγματα, όπως η οικογένεια του Ορφέα Συρμαλόγλου, ο οποίος αγωνίστηκε ενάντια στις δυνάμεις Κατοχής, και εκτελέστηκε στις 15.3.1944 από τα Τάγματα Ασφαλείας στο μπλόκο της Καλογρέζας. Βλ. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 249.

29. Συνέντευξη Δ. Βενετσανοπούλου, ό.π.

πως προσομοιάζαν σημαντικά σε αυτές ενός ελεγκτικού σχολικού περιβάλλοντος, καθώς οι λέξεις, «διαγωγή», «τιμωρία», «παρατήρηση», «επίπληξη», «αποβολή», επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση στις παρατηρήσεις του αρχείου. Ο έλεγχος της δραστηριότητας των εργαζομένων γινόταν μέσα από τη δράση των επιστατών, που λειτουργούσαν σαν «πύργοι ελέγχου». Ανά τακτά χρονικά διαστήματα περνούσαν πάνω από τους πάγκους των μηχανημάτων για να επιβλέπουν τον ρυθμό παραγωγής. Ήταν υπεύθυνοι να εντοπίζουν τα λάθη του προσωπικού και είχαν τη δικαιοδοσία να επιβάλλουν πρόστιμα. Στόχος ήταν να διατηρούν τον ρυθμό της παραγωγής και να έχουν μια εικόνα για την απόδοση κάθε εργάτη και κάθε εργάτριας. Στο μητρώο εργαζομένων προπολεμικά εντοπίζουμε τρεις επιστάτες, τον Αβραάμ, τον Ιωάννη και τον Σεραφείμ, οι οποίοι καταγράφονται μόνο με τα μικρά τους ονόματα. Για τους δυο από τους τρεις υπάρχουν περιορισμένες πληροφορίες. Μέσα από τις παρατηρήσεις διακρίνεται πιο έντονη η παρουσία του Αβραάμ, πιθανότατα λόγω του ότι ανήκε στην οικογένεια Τσαλίκολου,³⁰ γεγονός που υποδηλώνει και μια ιεραρχική δομή μεταξύ τους. Τις εποπτικές δουλειές, εγχώρια και διεθνώς, σπάνια τις έκαναν γυναίκες, καθώς σχετιζόνταν με την ευθύνη της παραγωγής.³¹ Για αυτόν τον λόγο, εποπτεύονταν πάντοτε από μια, έστω μικρή, ειδικευμένη ανδρική δύναμη.³² Σε ορισμένες βιομηχανίες με μεγάλο αριθμό γυναικείου προσωπικού υπήρχαν και επιστάτριες,³³ που τις επέβλεπαν ωστόσο και εκείνες άνδρες. Το γεγονός αυτό πιθανώς να συνδέεται με το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού των γυναικών, που οδηγούσε

30. Α. Παπαστεφανάκη, «Η κλωστοϋφαντουργία “Μουταλάσκη” στη Νέα Ιωνία», *ό.π.*, σ. 515.

31. Στη δική μας περίπτωση, παρότι στα δελτία πρόσληψης εντοπίζουμε πέντε γυναίκες επιστάτριες, οι οποίες προσλαμβάνονται κατά το διάστημα 1930-1939, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν συνέβαινε κάτι από τα παραπάνω. Από το υλικό των παρατηρήσεων δεν προκύπτει παρουσία επιστατριών. Επιπλέον, η Μ. Κ. στη συνέντευξή της δεν αναφέρεται σε γυναίκες, ενώ διηγείται ένα περιστατικό, στο οποίο έλαβε μέρος ένας από τους επιστάτες. Ακόμα, σε άλλη συνέντευξη που πραγματοποιήσαμε με εργάτρια για το γειτονικό εργοστάσιο «Ελληνίς», το οποίο ίδρυσε μετά την αποχώρησή της από τη «Μουταλάσκη» το 1934-1935 η οικογένεια Τσαλίκολου μαζί με τον Θεόδωρο Θαλασσινό, απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε επιστάτριες. Βλ. στο παράρτημα της διπλωματικής της γράφουσας, όπου παρατίθεται η συνέντευξη της Ελισσάβετ Χρυσικού.

32. Laura Levine Frader, «Gender and labor in world history», *ό.π.*, σ. 39. Beth English, «Global women’s work: historical perspectives on the textile and garment industries», *Journal of International Affairs* 67/1 (2013), σ. 70.

33. Α. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, *ό.π.*, σ. 365-367.

σε αδυναμία καταγραφής των παρατηρήσεων. Επιπλέον, ενδεχομένως εξηγείται από τα περιστατικά παρενόχλησης της περιόδου και διάφορες καταγγελίες σεξουαλικής κακοποίησης εργατριών από επιστάτες.³⁴ Πέρα από το εργοστάσιο «Μουταλάσκη», στα περισσότερα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας οι επιστάτες τοποθετούνταν στο κέντρο του εργοστασίου, σε κάποιο υπερυψωμένο σκαμνί, με σκοπό να έχουν πανοραμική εικόνα. «Ο τέλειος πειθαρχικός μηχανισμός θα επέτρεπε σε ένα μόνο βλέμμα να κοιτάζει συνεχώς τα πάντα.»³⁵

Οι παρατηρήσεις αφορούν πρωτίστως την ηλικιακή κατηγορία των 16-24 ετών, όμως συναντάμε και κάποιες για μεγαλύτερες ηλικίες. Οι παρατηρήσεις για αστοχίες και καθυστερήσεις αριθμούν πάνω από 50 περιπτώσεις.³⁶ Παρατηρούμε πως οι συζητήσεις μεταξύ του προσωπικού απαγορεύονταν αυστηρά, καθώς ο επ' αμοιβή χρόνος εργασίας όφειλε να είναι αποκλειστικά παραγωγικός, χωρίς κενά. Με άλλα λόγια, ένας ποιοτικός χρόνος ως προς την παραγωγή, «καθ' όλη τη διάρκεια του οποίου το σώμα μένει στοχοπροσηλωμένο στην εργασία του».³⁷ Για παράδειγμα, καταγράφεται παρατήρηση σε εργάτρια, επειδή «νύσταζε κατά τη διάρκεια της εργασίας της».³⁸ Θεωρούμε πως η προσπάθεια επιβολής εκ μέρους της εργοδοσίας της εσωτερίκευσης του χρόνου ως μέσου για την αυτοπειθαρχήση των εργατριών δεν γίνεται δεκτή αδιαμαρτύρητα.³⁹ Επιπλέον, διακρίνουμε κάποια άτυπα στάδια της επιβολής του ελέγχου της εργασίας από τους επιστάτες. Αρχικά, οι περισσότερες παρατηρήσεις ξεκινούν με απλές συστάσεις, οι οποίες αφορούν παραπτώματα που οδηγούν σε μειωμένη απόδοση της παραγωγής.⁴⁰ Ύστερα, σε περιπτώσεις μικρών αστοχιών ακολουθεί επιβολή χρηματικού προστίμου, πρακτική αρκετά συνηθισμένη σε πολλά κλωστοϋφαντουργεία στον Μεσοπόλεμο.⁴¹ Αξίζει να σημειωθεί

34. Για καταγγελίες σεξουαλικών επιθέσεων στον Ριζοσπάστη και άρθρα σχετικά με το ζήτημα σε φεμινιστικά περιοδικά για την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. στη διπλωματική της γράφουσας, σ. 89-95.

35. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα, Πλέθρον, 2011, σ. 199.

36. Συνολικά, στο μητρώο καταγράφονται 150 παρατηρήσεις, με τις 113 από αυτές να αποδίδονται σε γυναίκες.

37. M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό.π., σ. 172.

38. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 278.

39. E. P. Thompson, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 1994, σ. 51.

40. Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το πότε γίνονταν οι παρατηρήσεις ή αν υπήρχε καθορισμένος ρυθμός απόδοσης της παραγωγής.

41. Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 365-367.

πως οι περιπτώσεις οριστικής αποβολής από το εργοστάσιο ήταν σχετικά λίγες και οι περισσότερες αφορούσαν ζητήματα συμπεριφοράς. Η μέθοδος αυτή μας οδηγεί στην υπόθεση πως η εργοδοσία ενδεχομένως επιχειρούσε να αναλάβει έναν ρόλο διαπαιδαγώγησης προς τους εργαζομένους.

Παράλληλα, η επιχείρηση ακολουθούσε ένα πατερναλιστικό μοντέλο λειτουργίας, το οποίο αποδεικνύεται από την παροχή δανείων από την εργοδοσία στους εργαζομένους, είτε για ζητήματα υγείας, είτε για αρωγή στη φοίτηση των παιδιών τους, δείχνοντας έμπρακτα το «πατρικό» ενδιαφέρον τους.⁴² Ο Patrick Joyce αναφέρει πως την περίοδο της εκβιομηχάνισης τα εργοστάσια αποτέλεσαν «την αφορμή μιας ταξικής αρμονίας περισσότερο παρά μιας ταξικής σύγκρουσης».⁴³ Με τον τρόπο αυτό, οι πατερναλιστικές πρακτικές κατάφεραν να μεταμορφώσουν το αίσθημα της εξάρτησης των εργαζομένων σε σεβασμό προς το πρόσωπό τους και να εξομαλύνουν τις εργασιακές σχέσεις, «προάγοντας τη συνεργασία και τη συναίνεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία».⁴⁴ Η επιβολή αυτού του ελέγχου γίνεται μέσω της προσπάθειας δημιουργίας «πειθήνιων σωμάτων», σύμφωνα με τον ορισμό του Michel Foucault,⁴⁵ όπου σκοπός δεν είναι η εγκαθίδρυση μιας μονομερούς επιβολής και άσκησης εξουσίας, αλλά η δημιουργία ενός κοινού μηχανισμού, ώστε το άτομο «όσο πιο υπάκουο, τόσο και πιο χρήσιμο, και αντιστρόφως».⁴⁶ Στις περιπτώσεις που οι επιστάτες στο εργοστάσιο «Μουταλάσκη» ολοκλήρωναν όλα τα στάδια επιβολής της πειθαρχίας, καλούσαν την εργοδοσία να ενεργήσει η ίδια αυτοπροσώπως. Έτσι συναντάμε ένα από τα αφεντικά, τον Μάχη (Συμεών) Σινιόσογλου να δίνει ο ίδιος την τελευταία προειδοποίηση, απο-

42. Η άποψη αυτή προκύπτει έπειτα από συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας με δύο παιδιά εργαζομένων της κλωστοϋφαντουργίας «Μουταλάσκη», οι οποίοι σήμερα διανύουν την έβδομη δεκαετία της ζωής τους. Παρόλο που πράγματι υπάρχει έντονα η αφήγηση του στοργικού εργοδότη για την επιχείρηση, τοπικά, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πως οι εργαζόμενοι απασχολούνταν σε υψηλότερες θέσεις στην επιχείρηση. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για έναν μηχανικό της εταιρείας και στη δεύτερη για ένα ανδρόγυνο, το οποίο εργαζόταν στο λογιστήριο. Το προσωπικό του εργοστασίου δεν αποτελεί ενιαίο και αδιαφοροποίητο σύνολο, αντιθέτως, υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις εμπειρίες καθενός και καθεμιάς.

43. Patrick Joyce, *Work, Society and Politics. The Culture of the Factory in Later Victorian England*, Λονδίνο, Harvester Press, 1980, σ. 50.

44. Α. Παπαστεφανάνη, «Το “πατρικό ενδιαφέρον” των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα», *ό.π.*, σ. 171.

45. M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία*, *ό.π.*, σ. 156-161.

46. Στο ίδιο, σ. 158.

σκοπώντας, υποθέτουμε, στον εκφοβισμό του εργατικού προσωπικού, μέσα στο γενικό κλίμα υποχρέωσης-εξάρτησης που αναφέραμε παραπάνω. Ίσως λοιπόν με βάση τα παραπάνω, οι αντιδράσεις εκ μέρους των εργατριών, που διαβάζουμε στις παρατηρήσεις, να φανερώνουν μια τάση σύγκρουσης με ένα συμπαγές πατερναλιστικό μοντέλο που προσπαθεί να εναρμονίσει τις σχέσεις της εργοδοσίας με τους εργαζομένους.

Έχοντας επιχειρήσει να σκιαγραφήσουμε τους τρόπους και τα μέσα που χρησιμοποίησε η εργοδοσία για να επιβάλει την εργασιακή πολιτική της επιχείρησης, στο σημείο αυτό θα επικεντρωθούμε στις παρατηρήσεις που αφορούσαν αποκλειστικά σε «ζητήματα συμπεριφοράς», προκειμένου να κατανοήσουμε τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που δημιουργούνται γύρω από τις εργάτριες του εργοστασίου. Εντοπίζουμε παρατηρήσεις που υποδηλώνουν σεξουαλικά υπονοούμενα, με σκοπό να θίξουν την ηθική των εργατριών. Η Αθηνά Π., 17 ετών, στις 19.9.1936 τιμωρήθηκε με πέντε δραχμές πρόστιμο, καθώς «άφησε την δουλειά της και διασκέδαζε με τον έναν και με τον άλλον». ⁴⁷ Η Φώφη Ι., 19 ετών, έγγαμη, έλαβε παρατήρηση στις 26.3.1936, «διότι κατά τη διάρκεια της εργασίας της προκαλεί φιλονικίας δι' ερωτικές αντιζηλίας». ⁴⁸ Ύστερα, η Ιωάννα Κ., επίσης έγγαμη, έλαβε «δριμύτατη παρατήρηση εκ του κ. διευθυντού με την τελευταίαν διαταγήν ότι, εν περιπτώσει και γίνη εκ νέου υπαίτιος σκανδάλων εν τω εργοστασίω, θα αποβληθή οριστικώς». ⁴⁹ Στις παρατηρήσεις αυτές διαπιστώνεται πως στοχοποιούνται κυρίως οι γυναίκες, οι οποίες κατηγορούνται πως προκαλούν τα επεισόδια και πως είναι υπαίτιες για τα σκάνδαλα. Δεν είναι ξεκάθαρο από τις παρατηρήσεις αν υπάρχει συμμετοχή ανδρών στα επεισόδια, η οποία αποσιωπάται, ή αν πρόκειται για αντιζηλίες μεταξύ γυναικών. Σε κάθε περίπτωση όμως, παρατηρήσεις τέτοιου ύφους μπορούσαν να έχουν καταστροφικές συνέπειες στην προσωπική αλλά και στην κοινωνική ζωή των γυναικών, μέσω του «στίγματος» που θα τις ακολουθούσε. Επιπλέον, η επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιούνται, πιθανώς συνδέεται με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που εντάθηκαν στον Μεσοπόλεμο και συνέδεαν τις οικιακές εργάτριες και τις εργάτριες της βιομηχανίας, ειδικά τις προσφύγισσες και τις εσωτερικές μετανάστριες, με το επάγγελμα της πορνείας. ⁵⁰ Στις εκθέσεις των επιθεωρητών /-τριών της δεκαετίας του 1910 και

47. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 313.

48. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 135.

49. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 81.

50. Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή, Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήση, 2002, σ. 480-485.

1920 συχνά αναδύεται ο κίνδυνος της ηθικής κατάπτωσης των εργατριών, ο οποίος απέρρευε από την ιδέα της «ανεξέλεγκτης γυναικείας φύσεως». Επομένως, οι γυναίκες θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτες να χάσουν την ηθική τους υπόσταση, εάν αποκτούσαν οικονομική ανεξαρτησία, ιδίως όταν υπήρχε έλλειψη αυστηρής οικογενειακής ή συζυγικής καθοδήγησης.⁵¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι παρατηρήσεις που μας μεταφέρουν αμφιλεγόμενα νοήματα. Η Χριστίνα Δ. έλαβε παρατήρηση, στις 30.5.1936, «επειδή επανειλημμένα λιγοθυμούσε ψευδώς (κατά την εξέταση ιατρού κ. Σινιόσογλου), εάν επαναληφθή θα αποβληθή».⁵² Στην παρατήρηση αυτή βλέπουμε ότι ο γιατρός της επιχείρησης έχει το ίδιο επώνυμο με τους ιδιοκτήτες. Είναι προφανές πως, αν ισχύει η περίπτωση της συγγένειας, η σχέση αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως να επιφέρει οφέλη για την εργοδοσία. Η Μ. Κ. αναφέρεται, στη συνέντευξή της, στο εργατικό ατύχημα που είχε σε ηλικία 23 ετών στο εργοστάσιο, κατά τη διάρκεια του καθαρισμού των μηχανών: «το πήρε μηχανή, τράβηξε και το χέρι μου, το νύχι μου δεν είχε καθόλου, από εδώ έκοψε έτσι. Μπαίλντισα, έπεσα. Αρραβωνιασμένη ήμουν».⁵³ Στη συνέχεια, αναφέρεται κι αυτή στον γιατρό της επιχείρησης, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα με προτροπή της διοίκησης την επισκεπτόταν: «ερχόταν Σινιόσογλου γιατρός, να κοιτάξει τα χέρια μου στο σπίτι μας».⁵⁴ Όταν επέστρεψε στην επιχείρηση, το 1938, ο επιστάτης Σεραφείμ ρώτησε τον Μάκη Σινιόσογλου αν συμφωνεί με την επαναπρόσληψή της. Ο Μ. Σινιόσογλου απάντησε: «τέτοια κοπέλα που έκοψε το χέρι της εδώ; Πάρ' την!»⁵⁵ Στο σχόλιο αυτό θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως το ατύχημα της Μ. Κ. παρουσιάζεται εκ μέρους της εργοδοσίας ως απόδειξη της εργασιακής της αφοσίωσης. Η Δήμητρα Α. στις 11.8.1936 δέχεται πρόστιμο 10 δραχμών «επειδή τα εργαλεία της ενώ ήτανε σταματημένα αυτή έκανε τουαλέτα».⁵⁶ Μπορούμε να υποθέσουμε πως είτε η εργάτρια έφυγε από το πόστο της και πήγε στην τουαλέτα, κάτι το οποίο πράγματι θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για παρατήρηση, είτε η εργάτρια έχει σταματήσει την εργασία της και της αποδίδεται η κατηγορία του καλλωπισμού, όπου επίσης δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι θεωρείται για τους επιστάτες πρακτική φροντίδας. Ίδιας φύσεως είναι η παρατήρηση στην

51. Έ. Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα», *ό.π.*, σ. 189-190.

52. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 44.

53. Συνέντευξη Μ. Κωνσταντινίδου, *ό.π.*

54. Στο ίδιο.

55. Στο ίδιο.

56. Η καταγραφή της λέξης («εργαλεία») υποθέτουμε ότι παραπέμπει στα «αρ-γαλεία». ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 326.

Αναστασία Δ. στις 31.1.1936, η οποία δέχεται 5 δραχμές πρόστιμο, «διότι έκανε μανικιούρ».⁵⁷ Σε άλλη παρατήρηση, η Φωτεινή Κ. στις 12.8.1936 δέχεται παρατήρηση «εκ του διευθυντού διότι ενώ τα εργαλείά της ήτανε σταματημένα αυτή ειργάζετο με εργόχειρα».⁵⁸ Η παρατήρηση που γίνεται στη Φωτεινή ίσως φανερώνει πως παράλληλα με τη δουλειά στο εργοστάσιο εργαζόταν μόνη της φτιάχνοντας εργόχειρα. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί σε δυο υποθέσεις. Είτε η εργάτρια προσπαθούσε να αντεπεξέλθει σε δυο μορφές εργασίας που έχει αναλάβει, της μισθωτής στο εργοστάσιο και κάποιας άτυπης μορφής πουλώντας εργόχειρα με το κομμάτι, είτε η εργάτρια θα μπορούσε να προετοιμάζει, μέσω των κεντημάτων, την προίκα της. Η προίκα είχε καθοριστική σημασία για το μέλλον των κοριτσιών,⁵⁹ ιδιαίτερα στον προσφυγικό πληθυσμό. Τέλος, συναντάμε δυο περιπτώσεις απολύσεων λόγω κλοπής, που αφορούν ένα ανδρόγυνο, ζευγάρι,⁶⁰ ωστόσο δεν δίνονται περαιτέρω στοιχεία για τα γεγονότα. Περιστατικά κλοπής είναι πιθανό να εκφράζουν αφενός ενέργειες από τα υποκείμενα προς ίδιον όφελος, αφετέρου τάσεις αντιπαράθεσής τους προς την εργοδοσία ή προσπάθειες να εκθέσουν τους επιστάτες, αποσκοπώντας στην αποδυνάμωση του ρόλου τους. Για παράδειγμα, σε μελέτη για τους αγρότες στη Μαλαισία αναδείχθηκαν καθημερινές μορφές αντίστασης των εργατών που δεν γίνονταν αντιληπτές ως τέτοιες από την εργοδοσία, όπως ο αργός ρυθμός εργασίας, η προσποίηση, οι μικροκλοπές, η διάδοση φημών και άλλα. Οι πράξεις αυτές, παρότι δεν αποτελούν συνήθεις πρακτικές διεκδίκησης ή διαπραγματεύσεως καλύτερων συνθηκών εργασίας, δεν έπαυαν να υποδηλώνουν πράξεις ανυπακοής απέναντι στην εκάστοτε μορφή εξουσίας.⁶¹

Ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στις παρατηρήσεις είναι η κατηγορία του «παιχνιδιού», που συχνά χρησιμοποιείται υποτιμητικά για να περιγράψει τις ενέργειες των εργατριών.⁶² Η ανάγκη των κοριτσιών για διασκέδαση, παιχνίδι και έκφραση ερωτικών συναισθημάτων είναι έκδηλη. Η Σταματία Α., 19 ετών, στις 30.5.1936 έλαβε «μιάμιση ημέρα αποβολή επειδή συνέθεσε

57. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 282.

58. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 283.

59. Π. Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή*, ό.π., σ. 515-528.

60. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 74. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 392.

61. James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο, Yale University Press, 1985, σ. 278-303.

62. Το παιχνίδι, ενδεχομένως, αποτελεί «ένα πέρασμα από την “πραγματική” ή “συνήθη” ζωή σε μια προσωρινή σφαίρα δραστηριότητας, με εντελώς δική της διάταξη». Βλ. Γιόχαν Χουζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo ludens)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 21.

ερωτικά τραγούδια)». ⁶³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι κατηγορίες που αφορούν την κίνηση του σώματος. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουμε παρατηρήσεις που οι εργάτριες λαμβάνουν μιάμιση ημέρα αποβολή, γιατί χορεύουν, όπως η Διαμαντία Π., ⁶⁴ η οποία χόρευε καλαματιανό με συναδέλφισσά της. Ύστερα, η Νεκταρία Β. μαζί με τη Δέσποινα Θ. λαμβάνουν την ίδια μέρα την ποινή της αποβολής, γιατί «προσπάθησαν να μετατρέψουν το εργοστάσιο εις χοροδιδασκαλείον». ⁶⁵ Λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο, υποθέτουμε πως η παραπάνω δράση των εργατριών εμπεριέχει διττή σημασία. Συγκεκριμένα, ο μονότονος χαρακτήρας της δουλειάς τους στο εργοστάσιο, οι επαναλαμβανόμενες κινήσεις των χεριών τους, η άκαμπτη στάση των σωμάτων τους αποτρέπουν κάθε προσπάθεια δημιουργικής απασχόλησης και κάθε μορφή πνευματικής εξέλιξης. Επομένως, με βάση όλα τα παραπάνω, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη δράση τους ως μια μορφή συνειδητής ή ασυνείδητης αντίδρασης, που μάλιστα συμβαίνει και με συλλογικούς όρους, αφετέρου να διαβάσουμε τις δράσεις αυτές ως μια έκφραση ενός αμυντικού μηχανισμού που ενεργοποιείται στην προσπάθειά τους να ισορροπήσουν και να αντέξουν στις επιβαλλόμενες συνθήκες εργασίας. Ακόμα, οι παραπάνω αναπαραστάσεις ίσως μαρτυρούν και μια έλλειψη μαθητείας στην πειθαρχηση, που απορρέει από τη μικρή ηλικία των εργατριών και το γεγονός πως οι περισσότερες δεν έχουν περάσει καθόλου από σχολικό περιβάλλον ή παρέμειναν σε ένα τέτοιο για λίγα χρόνια. Ένας παράγοντας που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως πειθαρχικός μηχανισμός στο εργοστάσιο ήταν η παρουσία της οικογένειας, όπως στην κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα, ⁶⁶ όπου τα οικογενειακά δίκτυα που χρησιμοποίησε η επιχείρηση λειτούργησαν προς αυτή τη κατεύθυνση. Στη δική μας περίπτωση συναντάμε κάποιες οικογένειες, οι οποίες κυρίως αποτελούνται από αδέρφια και όχι από ολόκληρες οικογένειες. ⁶⁷

Οι ποινές που επιβάλλονταν στις εργαζόμενες, όπως τονίστηκε προηγουμένως, συχνά συνεπάγονταν σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις. Δεδομένων αυτών των σοβαρών συνεπειών, ο έμμεσος χαρακτηρισμός των συμπεριφορών τους από τους επιστάτες ως απλές πράξεις επιπολαιότητας δεν φαίνεται να συνάδει με τον βαρύ αντίκτυπο που είχαν αυτές οι ποινές στον βιοπορισμό των εργατριών. Η τραγική περίπτωση της Γενοβέφας Λ. αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα με το οποίο καταρρίπτεται η αφήγηση των επιστατών. Ενώ της έγινε επίπληξη, επειδή «έπαιζε» κατά τη διάρκεια της

63. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 159.

64. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 304.

65. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 93. ΑΥΕΜΜΕ, Β, σ. 300.

66. Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 240-244.

67. Βλ. στη διπλωματική της γράφουσας, σ. 43-44.

εργασίας της, στη στήλη του αρχείου με τους λόγους αποχώρησης καταγράφεται λίγο αργότερα η αυτοκτονία της.⁶⁸ Το γεγονός αυτό έρχεται σε έντονη αντίθεση με την απεικόνισή της ως μια ανέμελη και απερίσκεπτη εργάτρια. Στις πιο πολλές περιπτώσεις, επομένως, καταλαβαίνουμε πως τα άτομα που δέχονταν παρατηρήσεις, συνολικά, είχαν μια απείθαρχη στάση. Εάν λάβουμε υπόψη, επιπροσθέτως, πως τα περισσότερα από τα κορίτσια είχαν σταματήσει το σχολείο, ήταν ανήλικες ή βρίσκονταν σε νεαρές ηλικίες, οδηγούμαστε σε δυο ερμηνείες. Από τη μία πλευρά, πως το εργοστάσιο αναλαμβάνει τον ρόλο της διαπαιδαγώγησης και του σωφρονισμού τους, και από την άλλη πως τα υποκείμενα δημιουργούν, ίσως μέσω των αντιδράσεων, μια αντισχολική κουλτούρα με πρακτικές ανυπακοής.⁶⁹ Θεωρούμε πως οι πρακτικές που εφαρμόζουν οι εργάτριες δημιουργούν, ίσως ακούσια, συνθήκες ανταρσίας και καθυστέρησης του ρυθμού παραγωγής. Οι εργαζόμενες καθυστερούν την εργασία τους είτε εσκεμμένα, είτε λόγω κόπωσης αλλά δημιουργούν και μεταξύ τους διενέξεις, ενδεχομένως λόγω της πίεσης που βιώνουν. Επιπλέον, συναντάμε και επτά περιπτώσεις που μαρτυρούν κάποια καταπιεσμένη οργή. Παραδείγματος χάρη, εργάτρια δέχεται πρόστιμο 5 δραχμές, καθώς στις 12.8.1936 «έσπασε εξάρτημα του πάγκου» και ύστερα από κάποιους μήνες δέχεται πάλι πρόστιμο, διότι «εχτυπούσε το γρανάτζι».⁷⁰ Οι παρατηρήσεις αυτές δεν εξηγούνται περισσότερο. Παρ' όλα αυτά, θεωρούμε πως μέσα από τον λόγο των επιστατών αποδίδονται εμμέσως στο εργατικό προσωπικό τα χαρακτηριστικά της βιαιότητας και της απολίτιστης συμπεριφοράς.

Εναλλαγές κλίμακας: από τις παρατηρήσεις στο μητρώο του εργοστασίου στις εκθέσεις επιθεωρήσεων εργασίας του Μεσοπολέμου

Διευρύνοντας το πεδίο εξέτασης από τη μικρή κλίμακα των παρατηρήσεων του εργοστασίου στη μεγάλη εικόνα των εκθέσεων της Επιθεώρησης Εργασίας αναζητούμε παρόμοιες αναπαραστάσεις του εργατικού προσωπικού. Το γεγονός πως στο εργοστάσιο οι παρατηρήσεις καταγράφονται

68. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 228. Στο αρχείο συναντάμε αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων που απεβίωσαν την προπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στα χρόνια της Κατοχής και του πολέμου (37 περιπτώσεις θανάτων).

69. Paul Willis, *Μαθαίνοντας να δουλεύεις. Πώς τα παιδιά εργατικής προέλευσης επιλέγουν δουλειές εργατικής τάξης*, μτφρ. Υ. Κοσμά, Αθήνα, Gutenberg, 2012, σ. 147-148.

70. ΑΥΕΜΜΕ, Α, σ. 41.

κυρίως το έτος 1936, ενδεχομένως να αποτελεί ένα δείγμα της μεταβολής από μια περισσότερο φιλεργατική πολιτική σε πιο αυταρχικές πρακτικές ή έστω της αναγκαιότητας γραπτής αποτύπωσης αυτής της μετάβασης, καθώς πλησιάζουμε στη μεταξική δικτατορία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι πρακτικές των προστίμων απουσίαζαν νωρίτερα. Οι εκθέσεις του Μεσοπολέμου βρίθουν από ερμηνευτικά σχόλια σε σχέση με το εργατικό δυναμικό. Αρκετές φορές στις εκθέσεις οι εργάτες χαρακτηρίζονται εμμέσως ως «απολίτιστοι» και κατά συνέπεια ανεπαρκείς να εκτιμήσουν τα οφέλη της προστατευτικής νομοθεσίας και οι πράξεις τους ως «ανεξήγητες». Οι επιθεωρητές συχνά απέδιδαν την καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας στην έλλειψη επαγγελματικής και ηθικής παιδείας των εργαζομένων και ιδιαίτερα των εργατριών. Η Έφη Αβδελά έχει υποστηρίξει πως οι επιθεωρητές, μέσα από τον λόγο τους, κατασκευάζουν νεωτερικές ερμηνείες για την κατάσταση της εργατικής τάξης, αντλώντας στοιχεία από τις συζητήσεις που επικρατούσαν τον 19ο αιώνα και αφορούσαν τη θέση της Ελλάδας μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Από τη μία πλευρά υπήρχε «οπισθοδρόμηση, κατάσταση που θεωρείται ότι έχει ανατολίτικες ρίζες και συνεπάγεται αμάθεια και αγραμματοσύνη και από την άλλη νεωτερικότητα και πρόοδος, στοιχεία που θεωρούνται εγγενή στην εκπαίδευση και συνιστούν ευρωπαϊκά προνόμια».⁷¹ Με τον τρόπο αυτό, οι μορφωμένοι αστοί παρουσιάζονταν ως σωτήρες που θα καθοδηγήσουν και θα εκπολιτίσουν την κατώτερη και υποβαθμισμένη εργατική τάξη.

Στο σημείο αυτό θα παραθέσουμε ορισμένα παραδείγματα, για να αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα. Στην έκθεση του 1928 αναλύονται οι άθλιες και ανθυγιεινές συνθήκες ζωής των εργατών, οι οποίες επιβαρύνθηκαν με την επιδημία του δάγκειου πυρετού την ίδια χρονιά, με πολλά θύματα στην περιοχή της Νέας Ιωνίας. Αναφέρονται εκτενώς οι συνθήκες διατροφής, φωτισμού, αερισμού και καθαρισμού των κατοικιών. Στη συνέχεια της έκθεσης όμως, σύμφωνα με τα λόγια του επιθεωρητή Ι. Αναπλιώτη, «οι εργάτες όλων των πόλεων διέρχονται τας ώρας της αναπαύσεώς των εις το οινοπωλείον ή το καφενέιον πίνοντες, καπνίζοντες και παίζοντας. Συνεπώς μέγα μέρος του ημερομισθίου δαπανάται ασκόπως. Ελάχιστοι δαπανούν τον κόπον των προς πλήρωσιν μόνο απαραίτητων αναγκών της οικογενείας των».⁷² Παράλληλα, οι γυναίκες κατηγορούνται, και ειδικά οι άγαμες εργάτριες, πως προτιμούν

71. Ε. Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα», ό.π., σ. 193.

72. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Επιθεωρήσις Εργασίας, *Περίληψις εκθέσεων του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων διά τα έτη 1927-1928*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1930, σ. 27-28.

τον καλλωπισμό και την επίδειξη, παρά την καλή διατροφή.⁷³ Επιπλέον, οι γυναίκες κατηγορούνται πως μετακινούνται συνεχώς από τη μία δουλειά στην άλλη ή πως αντιμετωπίζουν το εργοστάσιο ως ένα καταφύγιο προσωρινής απασχόλησης μέχρι τον γάμο τους.⁷⁴ Εν ολίγοις, στις εκθέσεις το πρόβλημα της μετακίνησης των γυναικών δεν αφορά τις άνισες αμοιβές, τις δύσκολες συνθήκες και τα χαμηλά ημερομίσθια, αλλά τον επιπόλαιο χαρακτήρα και τον αντιεπαγγελματισμό των εργατριών. Σε έρευνα ενός δείγματος από το μητρώο του εργοστασίου (1927-1941), σε 87 εργάτριες, που καταγράφονται οι λόγοι αποχώρησής τους, μόνο 2 περιπτώσεις αφορούν τον γάμο. Ακόμα, 13 από αυτές αποχωρούν λόγω εγκυμοσύνης, με τις 7 να επιστρέφουν στην επιχείρηση μετά τη γέννα. Παρότι το ερώτημα απαιτεί περαιτέρω έρευνα και διασταύρωση με άλλες πηγές, δεν θεωρούμε πως προκύπτει από το δείγμα κάποιο φαινόμενο μαζικής αποχώρησης γυναικών λόγω γάμου.⁷⁵

Σε άλλο σημείο της έκθεσης του 1927-1928, ο Ι. Αναπλιώτης εστιάζει στις αιτίες των εργατικών ατυχημάτων, σε διάφορους κλάδους της βιομηχανίας. Ύστερα, υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη παροχής κατάλληλης εκπαίδευσης, ιδιαίτερα στο προσωπικό που χειρίζεται μηχανήματα πολλαπλών στροφών, θεωρώντας ότι αυτό αποτελεί την πιο αποτελεσματική στρατηγική για τον περιορισμό των ατυχημάτων. Παρακάτω, όμως, αναφέρει πως τη συγκεκριμένη χρονιά, από τα 56 θανατηφόρα ατυχήματα, μόνο 9 οφείλονταν σε τυχαία γεγονότα. Τα υπόλοιπα αποδίδονται «εις έλλειψιν επαρκούς αντιλήψεως κινδύνου, εις απροσεξίας, εις επιπολαιότητα, αδαημοσύνην, κακήν επίβλεψην προϊσταμένων, κακόν χειρισμόν βαρέων αντικειμένων παρά τρίτων κ.λπ.».⁷⁶ Επομένως, ενώ η ευθύνη αρχικά αποδίδεται στην έλλειψη εκπαίδευσης εκ μέρους των επιχειρήσεων, μετέπειτα μετατοπίζεται και στους εργαζομένους. Ίσως το πιο ενδιαφέρον στα παραπάνω σχόλια του επιθεωρητή είναι ότι υπονοείται μια δυνατότητα επιλογής από την πλευρά των εργαζομένων. Τα υποκείμενα στα μηχανήματα πολλαπλών στροφών παρουσιάζονται σαν να έχουν επιλέξει να εργάζονται εκεί και να χειρίζονται

73. Παρόμοιες κατηγορίες, που συνέδεαν τα φτωχότερα στρώματα με τη διάδοση ασθeneιών, την εγκληματικότητα και την πορνεία, συναντάμε και σε διεθνή παραδείγματα, όπως στη βιομηχανία γιούτας στην Ινδία (Βεγγάλη, Καλκούτα) τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Samita Sen, *Women and Labour in Late Colonial India. The Bengal Jute Industry*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1999, σ. 177-178.

74. ΥΕΟ, ΕΕ, *Περίληψεις εκθέσεων*, ό.π., Έκθεσις 1927-1928, ό.π., σ. 39.

75. Η κατηγορία δεν επιβεβαιώνεται ούτε στο εργοστάσιο «Ρεσιόνα». Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 230-234.

76. ΥΕΟ, ΕΕ, *Περίληψεις εκθέσεων*, ό.π., Έκθεσις 1927-1928, ό.π., σ. 23.

τις μηχανές αυτές χωρίς την απαραίτητη τεχνογνωσία, και επομένως φέρουν τα ίδια την ευθύνη των αποτελεσμάτων. Συνεπώς, ο επιθεωρητής, από την ασφάλεια της κοινωνικής και ταξικής θέσης που κατέχει, κάνει μια προβολή στο πρόσωπο της εργάτριας και του εργάτη των δικών του δυνατοτήτων επιλογής στη ζωή και την εργασία. Στην έκθεση του 1920 στην ενότητα για τα ατυχήματα, και συγκεκριμένα τους ακρωτηριασμούς χειρός στα κλωστοϋφαντουργεία, οι εργάτριες κατηγορούνται ως υπαίτιες, καθώς δεν ακολουθούν τις συστάσεις των επιθεωρητών και δεν χρησιμοποιούν προστατευτικά μέσα.⁷⁷ Ύστερα, στην έκθεση του 1932, στην ενότητα που αφορά τα εργατικά ατυχήματα στον τομέα των καθαρηθρίων (σκούτσερ), παρατηρήθηκε πως οι εργάτες, όταν καθάριζαν τα μηχανήματα, αφαιρούσαν τα καλύμματα και δεν φρόντιζαν να τα επαναφέρουν στη θέση τους. Καταλήγουν στη διαπίστωση πως οι λόγοι που οδηγούσαν στα εργατικά ατυχήματα οφείλονταν περισσότερο στην αμέλεια και αδιαφορία των εργοδοτών, αλλά τονίζεται επίσης και η άγνοια και η αμέλεια των εργατών, η υπερβολική κόπωση τις τελευταίες ώρες της εργασίας τους και κάποτε οι επιτόλαιοι αστεϊσμοί μεταξύ τους.⁷⁸ Η άρνηση των υποκειμένων να φοράνε προστατευτικά μέσα πιθανώς συνδεόταν με την επιτέλεση συγκεκριμένων εκδοχών ανδρισμού και θηλυκότητας. Επιπλέον, πέρα από τις έμφυλες ερμηνείες, στο ελληνικό πλαίσιο, όπου η βιομηχανική εργασία ήταν εργασία εντάσεως και οι γυναίκες συχνά πληρώνονταν με το κομμάτι, η χρήση αυτών των μέσων ενδεχομένως να μείωνε και τον ρυθμό της απόδοσής τους.⁷⁹

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ανάμεσα στους δυο φορείς παρόμοιες παρατηρήσεις γύρω από το εργατικό προσωπικό, όπως αντιεπαγγελματισμό, αδαημοσύνη, ανυπακοή. Στις εκθέσεις οι αφηγήσεις των επιθεωρητών οδηγούν σε ερμηνείες περί «ανεξήγητης» στάσης των υποκειμένων. Στο εργοστάσιο, μέσω ατομικών περιπτώσεων και με υποτιμητικό χαρακτηρισμό της συμπεριφοράς τους, δημιουργούνται επίσης κάποιες αντιλήψεις γύρω από τις εργάτριες, οι οποίες σε ένα βαθμό νομιμοποιούν και την επιβολή της τιμωρίας τους. Η αδυναμία κατανόησης εκ μέρους των επιστατών της άρνησης των εργαζομένων να προστατευτούν, ενδεχομένως υποδηλώνει, όπως εύστο-

77. ΥΕΟ, Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Επιθεώρησις Εργασίας, *Περίληψις εκθέσεων του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων κατά το έτος 1920*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1921, σ. 21.

78. ΥΕΟ, Επιθεώρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1932*, Αθήνα 1935, σ. 6.

79. Έ. Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα», ό.π., σ. 199-201.

χα διατυπώνει η Έ. Αβδελά, «πολιτισμική αντιπαράθεση».⁸⁰ Παράλληλα, τα υποκείμενα, μέσω διάφορων πρακτικών που προκύπτουν από τις εκθέσεις, όπως η χρησιμοποίηση των νομοθεσιών για την διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας ή η άρνησή τους να φορέσουν τα προστατευτικά μέσα, συγκροτούν μορφές αντίστασης ενάντια στην εκμετάλλευσή τους. Οι εργάτριες στο εργοστάσιο «Μουταλάσκη», μέσω διάφορων μορφών έκφρασης, ενδεχομένως εκδηλώνουν τάσεις αντιπαράθεσης ενάντια στις εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες εργασίας και μάλιστα με σημαντικές οικονομικές συνέπειες (πρόστιμα, αποβολές), που επηρέαζαν δραστικά το βιοτικό τους επίπεδο.

Συμπεράσματα

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα του άρθρου είναι πως τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τα αρχεία της επιχείρησης ευθυγραμμίζονται με την ευρύτερη τάση που παρατηρήθηκε στα κλωστοϋφαντουργεία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η οποία αφορούσε τη γυναικεία και ανήλικη, χαμηλά αμειβόμενη εργασία. Η πειθαρχία στο εργοστάσιο «Μουταλάσκη» επιβλήθηκε μέσω διαδοχικών σταδίων και διάφορων πρακτικών. Αρωγό αυτής της προσπάθειας, αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξή της, αποτέλεσε η δράση των επιστατών της επιχείρησης. Η πολιτική αυτή δεν ήταν μεμονωμένη, αλλά εναρμονιζόταν με τη γενικότερη προσπάθεια συμμόρφωσης και καθοδήγησης του εργατικού πληθυσμού, την οποία συχνά βλέπουμε να αποτυπώνεται στο υλικό των εκθέσεων της Επιθεώρησης Εργασίας. Η περιγραφή της «απειθαρχής εργάτριας», όπως αναδύεται από τις παρατηρήσεις του εργοστασίου, είχε ένα ευρύτερο συμβολισμό, γιατί απέδιδε στην απειθαρχία την επιπολαιότητα, την ανεμελιά, την απερισκεψία και συνεπώς την υποτίμηση. Για τον λόγο αυτό επιχειρήσαμε να αναδείξουμε πως τα υποκείμενα, μέσω των διαμεσολαβημένων αναπαραστάσεων, ενδεχομένως να αντιδρούν στις προδιαγραμμένες πορείες που καθορίζονται από τις κυρίαρχες δομές εξουσίας, δίνοντας όμως διαφορετικές όψεις στη δράση τους. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε πως μέσα από την ποικιλόμορφη δράση των υποκειμένων, όπως οι παιγνιώδεις πρακτικές, η κίνηση των σωμάτων, η αντίδραση στους κανόνες, η διακοπή του ρυθμού της παραγωγής μέσω της κωλυσιεργίας, ενδεχομένως υποδηλώνονται ψήγματα αντίστασης από τα υποκείμενα, στην προσπάθεια που επιχειρείται «από τα πάνω» να τυποποιήσουν και να κανονικοποιήσουν τη συμπεριφορά τους, και παράλληλα μια τάση διεκδίκησης του ελέγχου της εργασιακής τους ζωής.

80. Στο ίδιο, σ. 198.

SUMMARY

Vasiliki Pirounia, *Aspects of the work and social life of female workers in the “Moutalaski” textile industry during the interwar period*

This article deals with the mediated representations, primarily of the female workforce, in the textile industry “Moutalaski” during the interwar period, aiming to address two central questions. First, we examine the actions of the workforce, which are documented by the factory overseers as acts of insubordination or disobedience, while questioning whether these actions may subtly signify hidden forms of resistance. We argue that the archive should not be viewed as a self-evident source of information, but rather as a product of power shaped by the entity that produces it, influencing its content accordingly. Therefore, we recognize that the recorded actions of the female workers and their characterization are mediated through the discourse of the overseers, setting clear boundaries for our analysis. Subsequently, the article investigates the correlation between the Labor Inspection Reports of the interwar period and the overseers’ observations found in the factory’s archives. Although these two entities start from different points and follow different paths, through their discourse, they produce representations of the workers, which in turn shape meanings and perceptions regarding the working class. In this article, we seek to interpret the actions of the subjects from multiple perspectives, drawing from both the factory archives and the Labor Inspection reports, attempting to disrupt the silence of the subjects to the extent that it is feasible, in order to trace the meaning of their practices. Finally, we explore possible common institutional discourses that lead to different practices, with the shared goal of controlling the subjects’ labor.